

Stanisław Dubisz
Uniwersytet Warszawski
Warszawa

HISTORIA JĘZYKA POLSKIEGO – „WCZORAJ, DZIŚ I JUTRO”

1. Aleksander Brückner, wydając swe *Dzieje języka polskiego* w 1906 r., nie definiował, jaką dyscypliną językoznawczą się zajmuje. Z właściwą sobie kokieterią podkreślał, że jego opracowanie ma charakter popularny, a sytuował je – ogólnie rzecz ujmując – w obrębie lingwistyki, zajmującej się – zgodnie z teorią młodogramatyków – ewolucją języka:

Brak nam właśnie takiego podręcznika. Mamy ogólne gramatyki, historyczne i niehistoryczne, szczegółowe badania, czy to zabytków dawnych, czy to gwar ludowych, słowniki i t.d.; nie posiadamy jednak popularnego, krótkiego zarysu rozwoju naszego języka piśmiennego. Pracując od dawna na tem polu, pragnąłbym podzielić się z szerszemi kołami wynikami tej pracy, zrzekając się formy uczoney, fachowej, wybierając treść najważniejszą, a formę najprzystępniejszą (Brückner 1913: 2).

Jan Baudouin de Courtenay bez mała dwadzieścia lat później w swym *Zarysie historii języka polskiego* w 1922 r. pisał:

Oczywiście każdy jednostkowy język polski, podobnie jak i wszelki inny, ma swoją historję, od kolebki aż do grobu jego nosiciela. Ale nam tu chodzi nie o taką historję, nie o historję języka jednostkowego; my tu mamy na widoku historję zbiorowego, przeciętnego języka polskiego [...]. Przytem, kierując się dążnością do jak najściślejszego rozróżnienia pojęć, należałoby odróżniać obiektywny przebieg wypadków, obiektywnie dokonywające się w czasie następstwo różnych stanów językowych, czyli *dzieje* języka polskiego, od mniej lub więcej naukowego opisu i objaśniania tych dziejów, czyli od *historji* w ścisłym znaczeniu tego wyrazu (Baudouin do Courtenay 1922/1983: 99–100).

W tym wypadku mamy już do czynienia z wyodrębnieniem dyscypliny językoznawczej, określonej jako *historia języka polskiego*, której przedmiotem są *dzieje języka polskiego*, w ujęciu młodogramatycznym, ale z modyfikacjami wynikającymi z teorii Baudouinowskiej.

2. Powyższe ujęcia, wraz z opracowaniami autorstwa Antoniego Kaliny (1883), Stanisława Słońskiego (1934) oraz Tadeusza Lehra-Spławińskiego (1947) złożyły się na pierwszą fazę rozwoju historii języka polskiego jako dyscypliny językoznawczej, fazę, której podwalinę metodologiczną stanowiła teoria młodogramatyczna (por. Dubisz 2006: 134–135). Wszystkie te opracowania łączy traktowanie dziejów języka

polskiego w długiej perspektywie czasowej od praindoeuropejszczyzny (lub prasłowiańszczyzny) po współczesność, a także nierozdzielanie metodologicznie opisu na historię wewnętrzną i zewnętrzną (choć pojęcia te już funkcjonowały), czy też na historię języka i gramatykę historyczną. W poszczególnych publikacjach zarysowują się jednak już pewne różnice. Przykładowo, w ujęciach A. Kaliny i J. Baudouina de Courtenay bardzo rozbudowany jest opis okresu najstarszego (od pie. do X w. n.e.); J. Baudouin de Courtenay kładzie nacisk na opis samego materiału językowego (historia wewnętrzna), a A. Brückner na funkcjonowanie języka w kontekście kulturowym (historia zewnętrzna); A. Brückner wprowadził podział dziejów języka polskiego na trzy okresy (*pierwsza doba historyczna, druga doba historyczna, doba najnowsza*), S. Słoński pierwszy wprowadził podział na *epokę przedpiśmienną i piśmienną*.

3. Fazę drugą, która objęła bez mała całe drugie pięćdziesięciolecie XX w., określam mianem strukturalistyczno-socjologizującej. Wiąże się ona z pracami takich badaczy, jak: Zenon Klemensiewicz, Władysław Kuraszkiewicz, Zdzisław Stieber, Witold Taszycki, Stanisław Urbańczyk, Stanisław Rospond, Irena Bajerowa.

Faza ta zaowocowała m.in. koncepcją historii języka polskiego Z. Klemensiewicza, przedstawioną po raz pierwszy w 1956 r. i zrealizowaną w syntezie *Historia języka polskiego* (Klemensiewicz 1956, 1974). Według tej koncepcji historia języka to wiedza o składnikach tworzywa językowego, stanowiących system gramatyczny i leksykalny, które w postaci niezmienionej przetrwały ciąg rozwojowy języka lub które ewoluowały w czasie, aż przybrały postać dzisiejszą. Historia języka to także wiedza o dziejowych zmianach w funkcjonowaniu języka jako środka komunikowania się i narzędzia myślenia grupy etnicznej, przekształcającej się w naród. Ponadto historia języka zajmuje się wskazywaniem przyczyn lub ogólnych praw determinujących rozwój języka zarówno w sferze jego wewnętrznego rozwoju, jak i funkcjonowania języka jako środka porozumiewania się jego użytkowników, czyli w sferze jego zewnętrznego rozwoju (zob. Karaś 1970; Dubisz 2002: 17–22).

Ważną zmianę do teorii historii języka polskiego wniosła jej strukturalna interpretacja opracowana przez I. Bajerową. Autorka przyjmuje, że historia to system procesów pozostających we wzajemnych zależnościach i w określonych relacjach w stosunku do samego przebiegu dziejów. Całość przebiegu dziejów stanowi superstrukturę, będącą faktem obiektywnym (i przedmiotem badań), zorganizowanym wokół głównego procesu, którym jest doskonalenie się języka. Proces doskonalenia się języka jest opisywany zarówno ze strony nadawców, jak i odbiorców komunikatów językowych. Główną relacją superstruktury historii języka jest relacja między tendencją do jej stanu optymalnego a ostatecznym wynikiem ewolucji języka, czyli jego doskonaleniem się (optymalizacją). Jest to więc relacja o charakterze przyczynowo-skutkowym, teleologicznym (Bajerowa 1969; zob. Dubisz 2009: 21–22).

W 2. połowie XX w. utrwalił się w obrębie polonistycznego językoznawstwa diachronicznego podział na historię języka i gramatykę historyczną. Podział ten ma przede wszystkim charakter dydaktyczny i wiąże się z opracowywaniem podręczników uniwersyteckich, ale znajduje także uwarunkowania i rezultaty w dyferencjacji badań naukowych (zob. Szlifcerszejnowa 1964). Pozwala to na zestawienie cech charakterystycznych obu subdyscyplin.

1. Gramatyka historyczna języka polskiego

- 1.1. Typ językoznawstwa: językoznawstwo diachroniczne;
- 1.2. Przedmiot opisu: wewnętrzny rozwój systemu językowego;
- 1.3. Zakres opisu: geneza systemu języka polskiego, fonetyka i fonologia, gramatyka (fleksja, składnia, słowotwórstwo);
- 1.4. Typ opisu: analityczny;
- 1.5. Przedmiot analiz: fakty jednostkowe i szczegółowe (głoski, fonemy, morfemy, wyrazy tekstowe, połączenia leksykalno-składniowe, wypowiedzenia);
- 1.6. Cel analiz: rejestracja i klasyfikacja zmian wewnątrzjęzykowych regularnych (systemowych) i nieregularnych (wyjątkowych, niesystemowych);
- 1.7. Jakość analiz: równy stopień uszczegółowienia w odniesieniu do faktów systemowych i niesystemowych;
- 1.8. Typ subdyscypliny badawczej: językoznawstwo – subdyscyplina analityczna i szczegółowa.

2. Historia języka polskiego

- 2.1. Typ językoznawstwa: językoznawstwo diachroniczne;
- 2.2. Przedmiot opisu: wewnętrzny rozwój systemu językowego oraz jego rozwój zewnętrzny, tj. rozwój społecznej komunikacji językowej;
- 2.3. Zakres opisu: geneza języka polskiego, system gramatyczny, leksykalny i stylistyczny, związki rozwoju języka z historią i kulturą narodową;
- 2.4. Typ opisu: opis syntetyczny;
- 2.5. Przedmiot analiz: procesy rozwojowe – przyczyny zmian językowo-kulturowych, tendencje rozwojowe i ich wyniki, prawa rozwoju języka w uwarunkowaniach socjalnych;
- 2.6. Cel analiz: rejestracja i klasyfikacja zmian systemowych zarówno wewnątrzjęzykowych, jak i zewnętrznojęzykowych;
- 2.7. Jakość analiz: analiza szczegółowa w odniesieniu do faktów systemowych, praw i tendencji, marginalizacja analizy faktów niesystemowych, jednostkowych, wyjątkowych;
- 2.8. Typ subdyscypliny badawczej: językoznawstwo – stylistyka – socjolingwistyka, subdyscyplina syntetyczna i sumaryczna.

Z zestawień tych wynika, że historia języka sumuje wyniki takich subdyscyplin szczegółowych, jak: gramatyka historyczna, etymologia, leksykologia historyczna, dialektologia historyczna, onomastyka, tekstologia, stylistyka historyczna. Jest to zarazem dziedzina wiedzy, która ma mocne dwustronne związki z nauką o literaturze, kulturoznawstwem i naukami historycznymi. Uwzględniając w dużym zakresie społeczny kontekst zmian językowych, tak rozumiana historia języka znajduje liczne paralele badawcze z socjolingwistyką. Stała się więc historia języka interdyscyplinarną dziedziną wiedzy o szerokim zakresie badań i zróżnicowanej metodologii (zob. Dubisz 2002: 1–6).

4. Taki status historia języka uzyskała na przełomie XX i XXI w. w wyniku ewolucji nauk humanistycznych, a językoznawstwa w szczególności. W odniesieniu do niej można mówić o zapoczątkowaniu trzeciej fazy rozwoju, którą należy określić jako

socjolingwistyczno-komunikacyjną. Konstitutywne są dla niej pojęcia wspólnoty komunikacyjnej, jako wyniku kulturowej (cywilizacyjnej) ewolucji grupy etnicznej, oraz języka, jako narzędzia porozumiewania się tejże wspólnoty w zmieniających się warunkach publicznej komunikacji (zob. Borawski 1995, 2000, 2005; Dubisz 2002, 2005, 2007).

Współcześnie w historii języka polskiego dominującą rolę odgrywają dwa paradygmaty badawcze: strukturalistyczny i kognitywistyczny. Ten pierwszy ma już tradycję ponadpięćdziesięcioletnią, o drugim można mówić w odniesieniu do ostatniego dziesięciolecia. Programowo z nurtem pierwszym łączą się nazwiska następujących badaczy: Zdzisław Stieber, Jerzy Kuryłowicz, Irena Bajerowa, Tadeusz Milewski, Stanisław Rospond, Teresa Skubalanka, Krystyna Pisarkowa, Krystyna Kleszczowa, Krystyna Długosz-Kurczabowa, Stanisław Dubisz (zob. np. Stieber 1952; Kuryłowicz 1956; Bajerowa 1964; Milewski 1967; Rospond 1971; Pisarkowa 1984; Skubalanka 1984; Kleszczowa 1998; Długosz-Kurczabowa, Dubisz 2006).

Strukturalistyczny model opisu stanowił podstawę wielu opracowań szczegółowych z zakresu polonistycznego językoznawstwa diachronicznego, zaowocował szeregiem naukowych publikacji syntetycznych (zob. np. Bajerowa 1964, 1986, 1992, 2000, 2003; Pisarkowa 1984; Skubalanka 1984; Ostaszewska 2002) i umożliwił opracowanie syntez podręcznikowych (zob. np. Milewski 1967; Rospond 1971; Walczak 1995; Długosz-Kurczabowa, Dubisz 2006; Decyk-Zięba, Dubisz 2008). **Sądzić należy, że ten model daje pełne podstawy opracowania syntezy dziejów języka polskiego w aspekcie wewnętrznym i zewnętrznym.** To jest najważniejsze zadanie strukturalistycznego nurtu historii języka jako dyscypliny językoznawczej w nieodległej przeszłości.

Status i zadania nurtu kognitywistycznego są inne. Jest on *in statu nascendi* i – moim zdaniem – nie wypracował jeszcze indywidualnej (uwzględniającej uwarunkowania językoznawstwa diachronicznego) metodologii badań. Współcześnie te badania koncentrują się na warstwie leksykalno-frazeologicznej dawnej polszczyzny, podejmując wątki stereotypów, tożsamości etnicznej, językowego obrazu świata i znajdując motywacje teoretyczne w pracach Ronalda Langackera, Georga Lakoffa, Jerzego Bartmińskiego, Henryka Kardeli i in. (zob. np. Kardela 1994; Langacker 1995; Lakoff, Johnson 1988; Bartmiński 2006).

W pokrewieństwie metodologicznym z tym nurtem pozostają wybrane publikacje Danuty Ostaszewskiej (2001), Bożeny Witosz (2001), Anny Tyrpy (2006), a programowo metodologię kognitywistyczną (czy też etnolingwistyczną) stosują takie badaczki, jak: Julia Legomska (2006), Ewa Woźniak (2007), Aleksandra Niewiara (2009), Dorota Kozaryn (2009).

Przyszłość tego nurtu badawczego w kontekście historii języka jako dyscypliny językoznawczej zależy – w moim przekonaniu – od jego możliwości asymilacji w płaszczyźnie zadań i celów, które sobie stawia językoznawstwo diachroniczne, tj. ukazania ewolucji języka (bądź też innego konstruktów językowo-kulturowego), czyli przyczynowo-skutkowego ciągu zmian, w sposób zobiektywizowany. Na razie bowiem tego typu próby są nieliczne (np. Niewiara 2009). Niezależnie od tego zastrzeżenia, badania o paradygmacie kognitywistycznym (bądź kognitywistycznopodobnym) zapewne będą kontynuowane z większą intensywnością ze względu na ich

atrakcyjny interdyscyplinarny charakter. Dobrze bowiem wpisują się w zachodzące współcześnie przemiany w dziedzinie nauk humanistycznych.

Wiek XX był lingwocentryczny i lingwistykocentryczny. Dzięki temu językoznawstwo stało się w pełni rozwiniętą samodzielną dyscypliną naukową (wewnętrznie wielorako zróżnicowaną), a historia języka znacznie poszerzyła swój zakres i możliwości badawcze. Na początku XXI w. widać wyraźnie, że tę fazę lingwocentryzmu mamy za sobą. Humanistyka wkroczyła bowiem w fazę rozwoju makrodyscyplin, a język i językoznawstwo zaczynają być rozpatrywane przede wszystkim jako składniki szeroko rozumianej kultury intelektualnej i komunikacyjne narzędzia cywilizacji (niekoniecznie najważniejsze). Nie zagraża to – w moim przekonaniu – istnieniu i rozwojowi historii języka jako nauki, determinuje natomiast jej przemiany, które w niniejszym szkicu zostały zasygnalizowane.

Przy tym wszystkim, na koniec, trzeba przypomnieć, że żaden z paradygmatów badawczych nie jest (i nie był nigdy) omnipotencjalny. Sukcesy metodologii strukturalistycznej w odniesieniu do językoznawstwa diachronicznego nie byłyby możliwe bez uwzględnienia wyników badań młodogramatycznych w zakresie indoeuropeistyki, językoznawstwa porównawczego i historii poszczególnych języków. Badania etnolingwistyczne, kognitywistyczne i kognitywnopodobne także nie powinny abstrahować od wiedzy, która została zdobyta w wyniku zastosowania różnych odmian strukturalizmu. Dzięki temu bowiem możemy uzyskać wiedzę porównywalną, która pozwala na zobiektywizowaną ocenę efektywności tych metodologii, czyli właściwą ocenę postępu naukowego.

Zdaję sobie sprawę z tego, że przedstawiony tu ogląd ma charakter subiektywny i nie obejmuje wszystkich problemów historii języka, mam jednak nadzieję, że w zrjonalizowany sposób wpisuje się w dyskurs o kształcie i zadaniach współczesnego językoznawstwa polonistycznego.

Literatura

- BAJEROWA I., 1964, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław.
- BAJEROWA I., 1969, *Strukturalna interpretacja historii języka*, „Język Polski” XLIX, z. 2, s. 81–103.
- BAJEROWA I., 1986, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. I: *Ortografia i fonologia*, Katowice.
- BAJEROWA I., 1992, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. II: *Fleksja*, Katowice.
- BAJEROWA I., 2000, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. III: *Składnia. Synteza*, Katowice.
- BAJEROWA I., 2003, *Zarys historii języka polskiego 1939–2000*, Warszawa.
- BARTMIŃSKI J., 2006, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin.
- BAUDOUIN DE COURTENAY J., 1922/1983, *Zarys historii języka polskiego*, [w:] J. Baudouin de Courtenay, *Dzieła wybrane*, Warszawa, s. 99–186.
- BORAWSKI S., 1995, *Tradycja i perspektywy. Przeszłość i przyszłość nauki o dziejach języka polskiego*, Wrocław.

- BORAWSKI S., 2000, *Wprowadzenie do historii języka polskiego. Zagadnienia historiozoficzne*, Warszawa.
- BORAWSKI S., 2005, *Podstawy idei poznawczej studiów nad dziejami używania języka. Esej o diachronii*, [w:] S. Borawski (red.), *Rozprawy o historii języka polskiego*, Zielona Góra, s. 13–62.
- BRÜCKNER A., 1913, *Dzieje języka polskiego*, Lwów–Warszawa, wyd. II (wyd. I, 1906).
- DECYK-ZIĘBA W., DUBISZ S. (red.), 2008, *Glosariusz staropolski. Dydaktyczny słownik etymologiczny*, Warszawa.
- DLUGOSZ-KURCZABOWA K., DUBISZ S., 2006, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- DUBISZ S., 2002, *Język – Historia – Kultura (wykłady, studia, analizy)*, t. I, Warszawa.
- DUBISZ S., 2005, *Komunikacja publiczna w dziejach polszczyzny i jej retoryczne podłoże*, [w:] S. Borawski (red.), *Rozprawy o historii języka polskiego*, Zielona Góra, s. 213–252.
- DUBISZ S., 2006, *Problem periodyzacji dziejów języka polskiego*, [w:] H. Karaś (red.), *Czynić słowami. Studia ofiarowane Krystynie Długosz-Kurczabowej*, Warszawa, s. 134–140.
- DUBISZ S., 2007, *Język – Historia – Kultura (wykłady, studia, szkice)*, t. II, Warszawa.
- DUBISZ S., 2009, *Dzieje języka polskiego jako problem badawczy w pracy historyka języka*, „Poradnik Językowy” z. 3, s. 19–34.
- KALINA K., 1883, *Historia języka polskiego*, t. I: *Formy gramatyczne języka polskiego do końca XVIII wieku*, Lwów.
- KARAŚ M., 1970, *Historia języka polskiego w ujęciu Z. Klemensiewicza*, „Poradnik Językowy” z. 3, s. 139–150.
- KARDELA H. (red.), 1994, *Podstawy gramatyki kognitywnej*, Warszawa.
- KLEMENSIEWICZ Z., 1956, *Zagadnienia i założenia historii języka polskiego*, „Pamiętnik Literacki” z. 3–4.
- KLEMENSIEWICZ Z., 1974, *Historia języka polskiego*, Warszawa.
- KLESZCZOWA K., 1998, *Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja. Rzeczowniki*, Katowice.
- KOZARYN D., 2009, *Językowy obraz faz życia ludzkiego w utworach Mikołaja Reja*, Szczecin.
- KURYLOWICZ J., 1956, *L'apophonie en indoeuropéen*, Kraków.
- LAKOFF G., JOHNSON M., 1988, *Metafory w naszym życiu*, Warszawa.
- LANGACKER R. W., 1995, *Wykłady z gramatyki kognitywnej, Kazimierz nad Wisłą, grudzień 1993*, red. H. Kardela, Lublin.
- LEGOMSKA J., 2006, *Organizacja leksyki wokół pojęcia PAŃSTWO w dawnej polszczyźnie: PAŃSTWO – WŁASNOŚĆ*, [w:] E. Koniusz, S. Cygan (red.), *Staropolszczyzna piękna i interesująca*, t. I, Kielce, s. 257–268.
- LEHR-SPLAWIŃSKI T., 1947, *Język polski. Pochodzenie, powstanie, rozwój*, Warszawa.
- MILEWSKI T., 1967, *Językoznawstwo*, Warszawa.
- NIEWIARA A., 2009, *Kształty polskiej tożsamości. Potoczny dyskurs narodowy w perspektywie etnolingwistycznej (XVI–XX w.)*, Katowice.
- OSTASZEWSKA D., 2001, *Postać w literaturze. Wizerunek staropolski*, Katowice.
- OSTASZEWSKA D. (red.), 2002, *Polshczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia*, Katowice.
- PISARKOWA K., 1984, *Historia składni języka polskiego*, Wrocław.
- ROSPOND S., 1971, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- SKUBALANKA T., 1984, *Historyczna stylistyka języka polskiego. Przekroje*, Wrocław.
- SŁOŃSKI S., 1934, *Historia języka polskiego w zarysie*, Warszawa.
- STIEBER Z., 1952, *Rozwój fonologiczny języka polskiego*, Warszawa.

- SZLIFERSZTEJNOWA S., 1964, *Historia języka a gramatyka historyczna w studiach polonistycznych*, „Poradnik Językowy” z. 7, s. 317–324.
- TYRPA A., 2006, *Kontakty dawnych Polaków z innymi nacjami odbite w leksyce, frazeologii i przysłowia*, [w:] E. Koniusz, S. Cygan (red.), *Staropolszczyzna piękna i interesująca*, t. II, Kielce, s. 39–46.
- WALCZAK B., 1995, *Zarys dziejów języka polskiego*, Poznań.
- WITOSZ B., 2001, *Kobieta w literaturze. Tekstowe wizualizacje od fin de siècle’u do końca XX wieku*, Katowice.
- WOŹNIAK E., 2007, *Ofiary i krzywdziciele. Studium postaci w przedtrydenckim piśmiennictwie pasyjnym*, Łódź.

The history of Polish language – „yesterday, today, tomorrow”

Summary

The beginning of the history of Polish language as a language studies branch date from the works of Aleksander Brückner and Jan Baudouin de Courtenay. The history of this discipline can be divided into three periods: earlygrammatical, structuralisticly-sociologic and sociolinguisticly-communicative. The modern language history was subject to such transformations as general language studies, which are considered as one of the branches of science that are used to interpret the sphere culture.

